

DOI 10.4467/2543733XSSB.16.004.6246

MIROŚLAW DYMARSKI
Uniwersytet Wrocławski**NIKOLA PAŠIĆ (1845–1926) –
SERBSKI RADYKALNY KONSERWATYSTA¹**

Słowa kluczowe: Nikola Pašić, Serbia, Bałkany, przywództwo polityczne, radykalizm, konserwatyzm

Użyte w tytule artykułu słowa zwracają uwagę swoim dysonansem. Radykalizm i konserwatyzm w warstwie semantycznej właściwie się wykluczają. Niemniej jeśli wziąć pod uwagę, iż chodzi tu o politykę, zwłaszcza o politykę na Bałkanach, to sprawa już mniej dziwi, szczególnie gdy mówimy o wyjątkowym serbskim polityku, jakim był Nikola Pašić.

W studiach nad przywództwem politycznym rzadko możemy skoncentrować na postaci, której aktywność w polityce – i to na najwyższym poziomie – objęłaby prawie 40 lat. Nikola Pašić, najwybitniejszy serbski polityk, premier Serbii i Królestwa SHS zasługuje na uwagę nie tylko z tego powodu, bardziej z racji istoty jego przywództwa i warstwy ideowej, na jakiej się opierało. Nie znam drugiego polityka – nie tylko na Bałkanach, ale i w całej Europie, który by łączył w sobie dwa tak odległe od siebie żywioły polityczne: nowoczesną „inżynierię polityczną” z głęboko konserwatywną doktryną. Przy tym Pašić ewoluował w swojej postawie doktrynalnej i politycznej. Początek jego drogi życiowej zbiegł się najważniejszym wydarzeniem w dziejach jego ojczyzny. Serbia w 1878 r. zyskała pełną niepodległość po kilkusetletniej niewoli tureckiej, więc Nikola Pašić był nie tylko obserwatorem, ale bardziej jeszcze kreatorem życia politycznego swego kraju.

Artykuł nie aspiruje do prześledzenia całej drogi politycznego rozwoju i działalności Nikoli Pašicia, ponieważ nie byłoby to możliwe w tekście tej objętości. Nie to jest zresztą celem niniejszego opracowania. Skupia się ono jedynie na pewnym fenomenie, jakim była unikatowość – w świecie polityki – połączenia rozległej wiedzy serbskiego polityka z dążeniem do petryfikacji stanu niedorozwoju społecznego, uwarunkowanego priorytetem pierwszorzędnej roli małorolnego chłopstwa w doktrynie politycznej Nikoli Pašicia.

Nikola Pašić rozpoczął w roku 1868 studia na Politechnice w Zurychu, które ukończył, uzyskując tytuł inżyniera o specjalności inżynieria miejska. W roku 1873 wrócił do Serbii

¹ Artykuł powstał w ramach grantu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki UMO-2011/03/B/HS3/01453.

i zaangażował się w życie polityczne. I jest to pierwszy paradoks w jego życiorysie. Pašić bowiem doskonale wypełnił społeczną „funkcję” *prečanina*, czyli „zniemczonego” Serba kształconego za granicą, który w społeczeństwie serbskim był odbierany jako „obcy”. Osoba taka budziła głęboką nieufność, czasami wrogość, a nawet niewyszukane oszczerstwo – „Niemiec”, niemiecki szpieg itp. Historyczna rozpiętość tego rodzaju „oskarżeń” była (jest) długa i sięgała od Vuka Karadžicia (1787–1864), luminarza kultury, kodyfikatora języka serbskiego, po Zorana Đinđicia (1952–2003), zamordowanego serbskiego premiera, który był odpowiedzialny za wydanie Slobodana Miloševicia Międzynarodowemu Trybunałowi w Hadze. Karadžić i Đinđić byli „podejrzani”, ponieważ obaj studiowali w Konstancy². W środku tej triady był Pašić, absolwent Politechniki w Zurychu. Po powrocie do Serbii przyłączył się do grupy socjalistów, którym przewodził Svetozar Marković, twórca serbskiego socjalizmu. Niewątpliwie był on dla Pašicia mentorem, choć nie na cały jego życiorys polityczny. We wczesnych latach Pašić podzielał pogląd Markovicia, że polityczne prawa narodu najlepiej zabezpieczy ład społeczno-polityczny oparty na samorządności, tradycyjnej formie organizacji życia publicznego w Serbii (*knežine*), jako antidotum na despotyczne dążenia władzy³. Jednak z czasem Pašić rozumiał, iż Serbia jest dopiero na etapie budowy nowoczesnego państwa i dość szybko przeszedł na pozycje konserwatywne i centralistyczne⁴. Proces przeobrażania agrarno-patriarchalnej wspólnoty w społeczeństwo obywateli w Serbii dopiero się rozpoczynał⁵. Poszedł więc Pašić drogą od socjalizmu do radykalizmu, będącego jakąś formą adaptacji idei socjalistycznej na grunt chłopskiego, konserwatywnego, patriarchalnego społeczeństwa, połączonej z silnym nacjonalizmem. Do odejścia od socjalizmu przyczyniło się rozczarowanie Pašicia postawą socjalistów na Zachodzie, zwłaszcza liderów socjaldemokracji w Niemczech, wobec powstania w Bośni i Hercegowinie w 1875 roku i walki Słowian południowych o narodowe wyzwolenie⁶. Pašić swój program społeczny ściśle wiązał z narodowym, co nie było spotykane wśród socjaldemokratów.

Radykalizm Pašicia szybko nabrał specyficznych cech i nowego sensu, które wprost zrosły się nazwą i programem jego stronnictwa: Serbskiej Narodowej Partii Radykalnej (*Narodna radikalna stranka* – przymiotnik „serbska” nie był później używany w nazwie ugrupowania). Przez blisko 50 lat Pašić był szefem partii radykalnej, przez 38 lat pełnił funkcję posła do parlamentu (w Serbii i Królestwie SHS), zaś 22 lata był premierem lub ministrem⁷. Miał ogromny wpływ na życie polityczne w Serbii, a później w Jugosławii, i na ukształtowanie w obu państwach parlamentaryzmu⁸.

² *Metafore dr Zorana Đinđića*, ed. B. Ljubenov, M. Rašić. S. Maksimović, Beograd 2004, s. 11.

³ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенске питање*, Београд 1985, s. 45.

⁴ Krytykowali to tzw. niezależni radykałowie, opowiadający się za ruchem socjaldemokratycznym i rzeczywistym pluralizmem, zob.: O. Popović-Obradović, *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd 2008, s. 281, 284–285.

⁵ Ibidem, s. 323. Struktura społeczna w Serbii: 87,31% chłopi, 54,6% gospodarstw miało na początku XX wieku do 5 ha ziemi, Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914: историјска студија о „златом добу српске демократије”*, Београд 2003, s. 27. Inne dane podaje J. Tomasevich (*Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955, s. 206): około 1897 roku 46% gospodarstw posiadało do 5 ha.

⁶ В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књига I, Београд 1990, s. 274.

⁷ Premierem Serbii był w latach 1891–1892, 1904–1905, 1906–1908, 1909–1911, 1912–1918, a premierem Królestwa SHS w latach 1918, 1921–1924, 1924–1926.

⁸ Ђ. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*, Београд 2006, s. 285. Lata 1903–1914 część historyków nazywa „złotym okresem serbskiego parlamentaryzmu” (D. Stojanović), część jednak to kwestionuje z powodu istotnych deformacji systemu parlamentarnego w tym czasie (O. Popović-Obradović, op. cit., s. 224).

Swoje fundamentalne, doktrynalne przemówienie, wskazujące na odchodzenie od hasel socjalizmu, Nikola Pašić wygłosił 7 sierpnia 1882 r. na krajowej konferencji NPR w Kragujewacu – „drugiej” stolicy Serbii – na której ogromna większość delegatów „ubrana była w chłopski strój”⁹. Przemówienie to stało się podstawą jego filozofii politycznej. Zawróciło Pašicia z drogi socjalizmu, kierując na drogę specyficznego radykalizmu¹⁰, *Volkizmu*, konserwatyzmu narodowego i „szowinistycznej doktryny państwowej”¹¹.

Nikola Pašić, wykładając *credo* swego programu, oparł się na wyobrażeniu sprawiedliwości społecznej przez chłopów serbskich, poczuciu wartości ich pracy oraz sposobu życia, jaki dotychczas prowadzili. Serbski chłop był taki, jaki pragnął być, a Nikola Pašić zapewniał go o jego wartości w sposób metaforyczny. Dokonując analizy dziejów społecznych Serbii w ostatnich dziesiętkach lat, mówił działaczom partii, że w historii człowieczeństwa najwyższy stopień rozwoju osiągnęły te państwa, w których rządził naród, pojmowany jako lud. „W Europie nie ma narodu – podkreślał Pašić – który by bardziej zasłużył, aby być nieograniczonym suwerenem w swoim państwie niż naród serbski. Ponieważ nie ma w Europie [poza Serbią – przyp. M.D.] państwa, które by stworzył sam prosty naród”¹². Lud – jak twierdził Pašić – był dla niego najlepszym strażnikiem samego siebie¹³. Rozwijając myśl o wartości chłopca jako obywatela, wypowiedział słynne słowa, akcentując je specjalną, kilkukrotnie powtarzaną formułą retoryczną, jako dowód na jego symboliczne wyobrażenie narodu: „gunjac i opanak” (przenośnie – chłop¹⁴) wyzwolił kraj od tureckiej niewoli, „gunjac i opanak” zrosił tę ziemię swoją krwią, „aby na niej wzrosły wolność, prawda i **równość**” [podkr. M.D.]; „gunjac i opanak” zatrzymał dzikie hordy osmańskiego carstwa, aby nie zniszczyły tego pięknego i zasobnego kraju; „gunjac i opanak” zbudował drogi, aby ułatwić komunikację, szkoły, urzędy; karczując lasy, zasiewa pola, pracuje niez mordowanie w skwarze, deszczu i chłodzie, aby wyżywić naród. „Gunjac i opanak” strzeże granic i chroni kraj od napaści, „gunjac i opanak”, to naród serbski, który krwią stworzył to państwo, utrzymuje je swoim trudem i znojem, chroni życie, mienie i rozwija kraj swoją wiedzą oraz doświadczeniem. To chłop stworzył to państwo i nie ma nikogo w narodzie, kto by powiedział, iż nie jest on tego państwa gospodarzem. „Nie ma u nas partii, która by śmiała narodowi to suwerenne prawo odebrać, ale jest tylko jedna, która broni tego prawa, i która pracuje, aby różnymi ustawami oraz prawami umocnić je i powiązać”¹⁵. Oczywiście tą jedyną siłą była partia radykalna na czele z jej liderem. Według Milorada Ekmečića serbska Narodowa Partia Radykalna była najważniejszym, autentycznym, masowym ruchem nie tylko w Serbii, ale i na całych Bałkanach, który „niósł ducha dobrowolnej i nieprzymusowej jedności całego narodu”¹⁶.

⁹ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенске питање*, s. 114. Po roku partia liczyła już 60 tys. członków.

¹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, т. I, Београд 1989, s. 385.

¹¹ Por. J.S. Roussek, *Balkan Politics. International Relations in No Man's Land*, Westport Connecticut 1971, s. 92.

¹² Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autora.

¹³ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића. Вештина говорништва државника*, књига I, Београд 2007, s. 101–102.

¹⁴ Dosłownie „burka i kierpcę”.

¹⁵ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 102–103.

¹⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Нови Сад 2011, s. 382.

Nikola Pašić nie wypowiadał tych słów jedynie jako wykładni swojej historiozofii, ale były one również wstępem do walki politycznej. Pašić był przeciwnikiem rządzącej Partii Postępowej (*Napredna stranka*), która z kolei była narzędziem w rękach króla Milana, ale była ugrupowaniem ekskluzywnym, reprezentującym inteligencję urzędniczą, państwową. Opowiadała się za europejskimi wzorcami politycznymi, w tym prawami jednostki¹⁷. Tymczasem NPR stawała się już partią masową, dzięki poparciu rzesz chłopstwa, drobnych kupców i wytwórców, dla których prawa jednostki nie miały fundamentalnego znaczenia. Konflikt zatem narastał. Pašić świadomie sięgał do populistycznej retoryki symbolicznej, rozumiałej jednocześnie dla prostego ludu, który czuł przez to swą wartość oraz dumę z bycia rdzeniem państwa i narodu. Działo się to w czasie panowania króla Milana Obrenovicia, który miał złą opinią wśród poddanych, a wśród polityków opozycyjnych w szczególności. Jak pisała później królowa Natalia – skonfliktowana z mężem – król nie kochał swego kraju i go nie rozumiał (wiele lat spędził w Paryżu), a Đoka Jovanović (lekarz króla Milana) twierdził, iż Milan nie wierzył w serbską rasę i miał obojętny stosunek do Serbów i Serbii¹⁸. Zatem to Nikola Pašić, kierujący się szczerym przekonaniem do wartości wyznawanych przez serbskich chłopów, stawał się prawdziwym ojcem narodu. Jego retoryka, taka jak z przemówienia w Kragujewacu, była stosowana wielokrotnie, a Pašić stał się silny poparciem narodu jeszcze z jednego powodu.

W roku 1883 doszło do wydarzenia, które mogło złamać karierę polityczną Pašicia na samym początku i na zawsze. Coraz bardziej autorytarne rządy króla Milana i skandale korupcyjne rodziły powszechny opór¹⁹. W wyborach do Skupstiny w 1883 roku, które po raz pierwszy miały charakter wielkiej walki między poważnymi ugrupowaniami politycznymi, zwyciężyła Narodowa Partia Radykalna Nikoli Pašicia, uzyskując większość mandatów. Tymczasem król Milan powierzył misję utworzenia rządu Nikoli Hristiciowi z Partii Postępowej, bliskiej dworowi. Rząd odroczył posiedzenie parlamentu i wydał rozporządzenie o przymusowym wydaniu prywatnej broni, której posiadanie było na Bałkanach częścią tradycji. Ponadto armia serbska była wówczas zorganizowana na wzór milicji i każdy chłop-żołnierz miał broń w domu²⁰. Na południu Serbii, w okręgu timockim, doświadczonym przez wojnę serbsko-turecką w latach 1877–1878, wybuchł bunt chłopów, który wsparła partia radykalna i osobiście Nikola Pašić²¹. Rebelia została krwawo stłumiona, stracono 21 osób, setki uwięziono, natomiast przywódcy buntu, w tym i Pašić, musieli szukać schronienia za granicą. Pašić, który został zaocznie skazany na śmierć²², udał się do Bułgarii, gdzie spędził sześć lat, zaś Narodową Partię Radykalną wyeliminowano z polityki na dłuższy okres²³. Pašić wrócił w 1889 roku, po abdykacji

¹⁷ D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratsva kod srpske elite početkom 20. veka*, [w:] *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. 3. Uloga Elita, ed. L. Perović, Beograd 2003, s. 75.

¹⁸ П. Крестић, *Кнез и краљ Милан у мемоаристици*, „Исторјски часопис” 2007, s. 201–202.

¹⁹ Skandal dotyczył m.in. spółki francuskiej powołanej do budowy kolei w Serbii. Jej bankructwo w niejasnych okolicznościach wywołało polityczny wstrząs. Н. Вучо, *Развој индустрије у Србију у XIX веку*, Београд 1981, s. 128.

²⁰ C. & B Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*, Seattle–London, 1977, s. 188.

²¹ S.K. Pavlović, *Serbia. The History behind the Name*, London 2002, s. 70.

²² J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian południowo-zachodnich*, Warszawa 1977, s. 496.

²³ М. Екмечић, *Дуго кретање*, s. 318–319.

króla Milana, ale rok później został aresztowany w związku z oskarżeniami o współudział w przygotowywaniu zamachu przeciwko dynastii Obrenowiciów w dniu św. Jana (zamach świętojański). Postawiony przed sądem „niemal przekreślił samego siebie”. Ratując się, zaczął oskarżać kolegów z partii radykalnej jako przeciwników korony²⁴, przez co stał się „najbardziej niepopularnym człowiekiem w kraju” i doświadczył „największej publicznej pogardy”, jakiej może doznać polityk. Partia odrzuciła go jako przywódcę, był „traktowany jak trędowaty” i mógł być to punkt zwrotny w jego życiu²⁵.

A jednak Pašić odzyskał swoją pozycję, co zawdzięczał zarówno swojej osobowości, jak i wizerunkowi. Cechy charakteru późniejszego serbskiego premiera odbiegały bowiem od postaw ludzi polityki, rzutkich, dynamicznych, otwartych, o talentach retorycznych itd. Nikola Pašić był niejako zaprzeczeniem takiego typu politycznego. Powolny w myśleniu, ważący każdą sprawę, odkładający na później decyzje, milczący (jego cechą było notoryczne milczenie), bez talentu krasomówczego, mówiący półgłosem, skrywający swoje rzeczywiste myśli lider partii radykalnej wykorzystywał wszystkie atuty swej nietuzinkowej, ale i trochę obcej kulturze serbskiej, osobowości. Wszak prócz świadomego stosowania demagogii i wyszukanych figur retorycznych ta tajemniczość była trochę mistyczna, dawała nadzieję, iż nawet w trudnych sprawach Pašić ma rozwiązanie, z którym się nie dzieli, ale rozważa, jak je najlepiej zastosować: „Baja wie, co robi”²⁶. Owe „baja” – braciszek – miało w sobie coś z uznania dla wieku i doświadczenia, co w tradycji serbskiego patriarcalizmu było rzeczą wprost naturalną. Do cech osobowościowych dochodził jeszcze wygląd Pašicia: spokojna twarz, długa, patriarchalna, biała broda, równa postawa, ludowy język, „przeciętne miejskie ubranie”, często białe spodnie i marynarka. Nie używał luksusowych samochodów, nie rzucał pieniędzmi, żył skromnie²⁷.

Jako mówca nie lubił otwartych przestrzeni, raczej zamknięte pomieszczenia z niewielką ilością wybranych słuchaczy, aby mogli się wsłuchać w jego słowa i docenić mądrość. Wynikało to również z jego przekonania o niskiej kulturze politycznej społeczeństwa i słabości ówczesnego dziennikarstwa. Po obaleniu króla Aleksandra Obrenowicia w 1903 r., i przejściu władzy przez Piotra I Karađorđiewicia, gdy rola Narodowej Partii Radykalnej stała się w państwie kluczowa, wystąpienia Pašicia zaczęły być bardziej spontaniczne i organizowane dla większej publiki (3–4 tysiące)²⁸.

Według Vladimira Dvornikovića typ polityczny reprezentowany przez Pašicia i jego struktura moralna były związane z całą społeczno-psychologiczną stroną środowiska, którego chciał być przedstawicielem, „z jego historyczno-atawistyczną głębią rewolucyjnego, samorządowego ruchu”²⁹. Pašić w dodatku potrafił kierować świadomie swoim rozwojem i karierą. Po powrocie z emigracji nie objął funkcji premiera, mimo iż Narodowa Partia Radykalna wygrała wybory. Pozostawił to koledze partyjnemu, Sawie Gruiciowi, sam zaś został burmistrzem Belgradu (inżynier miejski) i przewodniczącym Skupszyny, przy czym funkcje te sprawował dla osiągnięcia jakby dalekosiężnego celu partii. Jak podkre-

²⁴ В. Казимиrowић, *op. cit.*, књига I, s. 580.

²⁵ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, Београд 1939, s. 881.

²⁶ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 47.

²⁷ *Ibidem*, s. 45.

²⁸ *Ibidem*, s. 44–45.

²⁹ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, s. 881.

ślają współcześni, „szlifował siebie i uczył innych, jak się mówi i dostosowuje mowę”, aby budować dyscyplinę i poszanowanie dla przywództwa w partii³⁰.

Wzloty i upadki Pašicia, ale jednak ciągle utrzymywanie przez niego przywództwa wśród mas, to tajemnica jego popularności, która zastanawiała już współczesnych. Powolna mowa, pewna niezdarność, niejasny sposób wyrażania swoich oczekiwań, „wschodnia ociężałość” i fatalizm³¹, wszystko to winno być zawadą w przywództwie, gdy tymczasem liderowi serbskich radykałów to nie przeszkadzało, wprost przeciwnie. Wydaje się jednak, iż cały ten splot złych doświadczeń politycznych oraz osobistych Pašicia, jego cechy osobowościowe, relacje, jakie miał z ludźmi, wręcz ukształtowały go na obraz społeczeństwa, któremu pragnął przewodzić i które szczerze podziwiał – serbskiego chłopstwa. W wizerunku narodu przeglądał się jak w zwierciadle i formował swoje przywództwo pod wpływem tegoż wizerunku. Tutaj istniała integralność między stanem społeczeństwa serbskiego, jego charakterem, wartościami, które wyznawał, jego wewnętrzną organizacją, także odczuwanym bólem, smutkiem, a typem przywództwa politycznego, jakie reprezentował Nikola Pašić. Doskonale rozumiał społeczeństwo serbskie, wręcz odczuwał je swoimi zmysłami.

Niemniej trzeba podkreślić – co już zostało zasygnalizowane – że w zasadzie osobowość Pašicia bardzo różniła się od cech społeczeństwa serbskiego, co tym bardziej potwierdzało jego talent przywódczy. Zrównoważony, spokojny, wręcz ślamazarny, swym chłodnym rozumowaniem, cierpliwością, wiarą w osiągnięcie celu różnił się od typowego rodaka, z jego impulsywnością, wojowniczością, ale i brakiem wytrwałości³². Także w Narodowej Partii Radykalnej roztropność Pašicia pomagała utrzymać równowagę między skrzydłem chłopsko-patriarchalnym a socjaldemokratycznym³³, aczkolwiek na bazie krytyki lidera po latach utworzyła się grupa tzw. niezależnych radykałów. Odróżniali się od innych działaczy NPR tym, iż byli dobrze wykształceni, podróżowali po Europie, opowiadali się za wartościami społeczeństwa obywatelskiego, pragnęli związków z kulturą zachodnią³⁴. Nie znaleźli się jednak w kręgu bliskich współpracowników Pašicia i ich polityczny autorytet był słaby. Po drugiej stronie była znacznie liczniejsza grupa radykałów, będących wychowankami Svetozara Markovicia. Dla nich treścią pojęcia wolność były wartości patriarchalno-egalitarystyczne³⁵. Radykałowie przedkładali interes ogółu nad interes jednostki. Podkreślali, że liberalnemu „ja” przeciwstawiają konserwatywne „my”³⁶.

W swojej strategii politycznej Pašić zmierzał do utrzymania dominacji partii radykalnej na serbskiej scenie politycznej dzięki stałemu poparciu chłopskiego narodu oraz wyborców z niego się wywodzących³⁷ (to rozróżnienie jest konieczne, ponieważ w Serbii obowiązywał

³⁰ Ф. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 20.

³¹ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, s. 882.

³² Ј. Свјјић, *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 2011, s. 375.

³³ Ф. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*, s. 316.

³⁴ Jeden ze współczesnych, charakteryzując „niezależnych radykałów”, pisze o ich podróżach po Europie, a nie po Europie Zachodniej, co wskazywałoby, iż sam ówczesnych Balkanów za Europę nie uznawał. О. Поповић-Обрадовић, op. cit., s. 233.

³⁵ Ibidem.

³⁶ А. Л. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашић. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Beograd 2008, s. 281.

³⁷ W latach 1903–1908 w Skupstynie zasiadało 25–30% posłów-chłopów, nie była to więc liczba przytłaczająca. D. Paruшева, *Political elites in the Balkans, Nineteenth and Early Twentieth Century: Routes to Career*, „Études balkaniques” 2000, No 4, p. 76.

cenus majątkowy, więc nie cała populacja dorosłych mężczyzn miała prawa wyborcze³⁸). Wymagało to pielęgnowania systemu chłopskich wartości, takich jak kolektywizm, patriachalizm, egalitaryzm, co zapewniłoby długoletnie poparcie, choć mogło utrudnić modernizację. Społeczeństwo serbskie rozwijało się wolniej od serbskiego państwa, dlatego radykałowie rozmyślali o dozowaniu procesu modernizacji³⁹, gdyż chłopci zmian nie chcieli, cenili tradycję, satysfakcjonowało ich posiadanie na własność ziemi, a przez to bezpieczna perspektywa życia następnych pokoleń, choć większość gospodarstw chłopskich miała w tym kraju charakter autarkiczny, nierozwojowy, minimalistyczny⁴⁰. Triada: Pašić, Narodowa Partia Radykalna i chłopskie masy tworzyła w tym środowisku kolektywne wyobrażenie o idealnym państwie i celach, jakie pod koniec XIX wieku miało ubogie, agrarne, prawie bezklasowe społeczeństwo. Radykałowie odrzucili liberalną ideologię na rzecz konserwatywnego, tradycjonalistycznego pojmowania ładu, którego fundamentem była społeczna równość i wspólnotowość⁴¹. Według Pery Todorowicia radykalizm zaczynał być sprawą nie polityki, a wiary i „religijnego” fanatyzmu⁴². Z drugiej strony Pašić chciał łączyć niemożliwe. Był – co podkreślał – pod wpływem zachodnich tendencji, szczególnie brytyjskiej tradycji konstytucyjnej i parlamentarnej. Jednak negując generalnie idee liberalne, w swym pojmowaniu parlamentaryzmu właśnie do ich wartości najczęściej się odwoływał⁴³, co powodowało – jak już było wspomniane, iż łączył w swej politycznej postawie dwa żywioły: konserwatywną doktrynę z nowoczesnymi metodami bliskimi demokracji parlamentarnej. W partii Pašić utrzymywał dyscyplinę, zarówno w kwestii głosowania, jak i pism oraz oświadczeń dla opinii publicznej. Wiedział, iż partia musi mówić jednym głosem. Zrzucano mu jednak „jakobińskie” metody kierowania klubem parlamentarnym⁴⁴.

Trzeba podkreślić, iż Nikola Pašić stworzył prawdziwą, nowoczesną partię w oparciu o wybrany, ale masowy elektorat. Było to ugrupowanie polityczne z autentycznym członkostwem, przywództwem, strukturami w terenie, dyscypliną wewnątrzpartyjną⁴⁵. Gdy po I wojnie bałkańskiej ziemie Starej Serbii (Kosowa) i ziemie macedońskie zostały przyłączone do Królestwa Serbii, okazało się, że jeszcze przed wybuchem I wojny światowej NPR zdołała utworzyć tam swoje lokalne struktury. Z kolei klub parlamentarny partii radykalnej stanowił zdyscyplinowaną grupę, kierowaną przez szefa koła, podejmującą decyzje zgodnie z poleceniami kierownictwa klubu⁴⁶.

³⁸ Na podstawie prawa wyborczego z 1890 roku czynne prawo wyborcze posiadał mężczyzna, który płacił podatek bezpośredniego 15 dinarów, a biernie prawo przysługiwało mężczyźnie, który ukończył 30 lat i płacił 30 dinarów podatku bezpośredniego. A. N. Dragulich, *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York 1978, s. 67.

³⁹ D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode*, s. 88. Stojanović przytacza liczne wypowiedzi parlamentarne i prasowe polityków różnych opcji, przede wszystkim jednak radykałów Pašicia, które przeciwstawiają się modernizacji, a nawet edukacji. Fakt, iż głosili te poglądy nie na wiecach, a na posiedzeniach Skupszyny oraz w prasie dostępnej tylko nielicznej elicie, potwierdza, że oni autentycznie zmian nie chcieli i nie były to słowa kierowane do chłopskich wyborców, obliczone na efekt propagandowo-polityczny. Ibidem, s. 89–91.

⁴⁰ Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914*, s. 28.

⁴¹ О. Поповић-Обрадовић, op. cit., s. 225.

⁴² P. Todorović, *Krvava godina*, Beograd 1991, s. 32.

⁴³ А. Л. Шемјакин, op. cit., s. 279.

⁴⁴ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 121–23.

⁴⁵ A. N. Dragulich, *The Development of Parliamentary*, s. 64.

⁴⁶ Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 113.

Generalny program partii, opublikowany w organie „Samouprava” 8 stycznia 1881 roku, wskazywał na kluczowe cele polityki zagranicznej i wewnętrznej. Te pierwsze dotyczyły zjednoczenia wszystkich ziem serbskich, narodowego dążenia właściwie wszystkich ugrupowań politycznych⁴⁷. Natomiast w polityce wewnętrznej pierwszym postulatem było przyznanie praw wyborczych wszystkim pełnoletnim mężczyznom, aby cały naród współrządził krajem, zgodnie z ideą Pašicia legitymizowania władzy partii przewagą chłopskich mandatów⁴⁸. Po 1903 roku w politycznym programie radykałów Pašicia pozostał narodowy cel zjednoczenia ziem serbskich, jednakże porzucono rewolucyjne frazy i mniej się skupiano na wolnościach i egalitaryzmie⁴⁹. Teraz na program składały się trzy kluczowe punkty: 1) armia, 2) nastawienie na rolnictwo, 3) progresywne opodatkowanie⁵⁰. Aby wyłożyć swoje cele polityczne, radykałowie używali zwrotów i porównań zrozumiałych dla prostego chłopa, co budziło u nich entuzjazm, gdyż żadna inna siła polityczna nie zwracała się do nich w ten sposób⁵¹.

Silne utożsamianie się z ludem powodowało, że dla Pašicia i tzw. starych radykałów partia i chłopski naród stanowili jedność. Pašić widział między nimi organiczny związek, partia bowiem reprezentowała 85% społeczeństwa, więc Skupštyna miała być przez nią zdominowana. Pojmowanie demokracji przez Pašicia nie opierało się zatem na uznaniu rzeczywistego pluralizmu⁵². Przeciwno temu protestowali tzw. niezależni radykałowie, gdyż uważali, że nowoczesne partie polityczne muszą się opierać na jasnych podziałach socjopolitycznych, i opowiadali się za ruchem nowoczesnej demokratycznej lewicy, który Jovan Žujović nazywał „radykalną demokracją”⁵³. Jednak „niezależni” nigdy nie uzyskali przewagi na długo. Po kilku zmianach u władzy między radykałami a niezależnymi radykałami w latach 1905–1906, partia Pašicia sprawowała władzę już nieprzerwanie do roku 1918⁵⁴.

Skupsztynę, zdominowaną przez chłopskich posłów z Narodowej Partii Radykalnej, Pašić traktował jak organ wszechmocny (absolutyzacja parlamentu), wykraczający poza demokrację parlamentarną. Dubravka Stojanović porównała to do roli Konwentu Narodowego z czasów Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Skupštyna miała być organem, który ma absolutną władzę, urzeczywistnioną w postaci przywłaszczenia prerogatyw władzy wykonawczej, legitymizującą szefa rządu do całkowitej swobody działania⁵⁵. Niemniej ściągnęło to na Pašicia poważne zarzuty. Przeciwnicy reżimu Pašicia zarzucali, iż ma cechy „stambołowszczyzny” (od Stefana Stambołowa – premiera Bułgarii), czyli systemu, w którym zachowały się wszystkie instytucje życia publicznego, „reżim formalnie był liberalny, w rzeczywistości jednak dusił wszelką wolność”⁵⁶.

⁴⁷ D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode*, s. 98–100.

⁴⁸ Radykałowie popierali samorząd gminny, ale już nie okręgowy, zatem nie była to idea samorządu Svezotzara Markovicia. М. Вукчић-Бирчанин, *Никола Пауић 1845–1926*, München 1978, s. 16.

⁴⁹ H. Seaton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, Cambridge 1945, s. 219.

⁵⁰ O. Popović-Obrađović, op. cit., s. 283.

⁵¹ A. N. Dragnich, *The Development of Parliamentary*, s. 64.

⁵² A. Л. Шемјакин, op. cit., s. 289.

⁵³ Ibidem, s. 286–287; A. Столић, *Српске политичке генерације (1788–1918)*, Београд 1998, s. 108.

⁵⁴ C. & B Jelavich, op. cit., s. 191–192.

⁵⁵ Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914*, s. 51.

⁵⁶ Д. Стојановић, *Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије*, [w:] Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804–2004 – три виђенња или позив на дијалог*, Београд 2005, s. 131.

Podczas pobytu w Szwajcarii Pašić obserwował tamtejsze życie polityczne i wiele spostrzeżeń przeniósł później na grunt serbski: organizację partii, klubu parlamentarnego, procedowania w klubie i rządzie itd. Jednak jego rozwój ideowy poszedł całkowicie indywidualną i bardzo oryginalną drogą, co stanowi podstawę rozważań w niniejszym artykule. Nikola Pašić znał organizację społeczeństwa zachodniego, ale w swoim przywództwie politycznym starał się wykorzystać ustrój parlamentarny do monopolizacji władzy w państwie serbskim. Bez wątpienia było to skuteczne, gdyż cała polityka Narodowej Partii Radykalnej nastawiona była na działanie w imieniu i interesie chłopstwa – najliczniejszej warstwy społecznej – wyrażała jego poglądy oraz budowała poczucie jego wartości. Pašić był świadomy różnic kulturowych między Europą Zachodnią i Serbią (Bałkanami), i bronił ich z pozycji zgoła cywilizacyjnych, przeto jego argumentacja w obronie konserwatywnego chłopskiego ducha brzmiała zdecydowanie i wiarygodnie. Uważał, że „Zachód Europy i Wschód Europy to dwa odmienne światy”⁵⁷. Opowiadał się w całości po stronie cywilizacji Wschodu, a za jej centrum i ostoję uważał Rosję, do której miał stosunek „omalże bałwochwalczy”⁵⁸. Z tego powodu występował ostro przeciwko kulturze zachodniej, nazywając ją zarazą⁵⁹. („Kiedy mówię wolność – powiedział Pašić w 1926 roku – nie myślę o nihilistycznym indywidualizmie. Ponad nami wszystkimi stoi państwo jako największa jednostka i jego wolność nie może ucierpieć od wolności jednostki”⁶⁰). Kulturował natomiast mieszaninę słowiańskiej kultury oraz prawosławia, jako „słowiańską prawosławną cywilizację”⁶¹. Nikola Pašić gloryfikował słowiańską, prawosławną cywilizację i przez jej pryzmat postrzegał Rosję w sposób szczególny, jako że między Serbią a Rosją widział pomosty cywilizacyjne, nie tylko prawosławia, ale i podobnej organizacji społeczeństwa. Pašić odnosił się z najwyższym zachwytem do gminy (općiny), postrzegając ją jako „duchę słowiańskiego świata”, początek słowiańskiego społeczeństwa i jeden z fundamentów „słowiańskiej cywilizacji”. Porównywał ją do rosyjskiego „miru” i widział w niej jedność wartości społecznych⁶². To – jak pisze Djordje Stanković w przedmowie do rozprawy Nikoli Pašicia – „egzaltowane słowianofilstwo” serbskiego polityka, które się wyrażało ideą Związku Słowiańskiego na czele z Rosją, w silnym antagonizmie z cywilizacją zachodnią, odzwierciedlało jego punkt widzenia i polityczny format⁶³.

Po zabójstwie króla Aleksandra Obrenovicia w 1903 roku, Pašić opowiedział się za dynastią Karađorđevićów i wówczas rozpoczął się etap jego największych sukcesów politycznych. Był świadom potrzeb państwa, ale także składu społecznego kraju, chciał więc wyzyskać zarówno swoją intuicyjną wiedzę, doświadczenie, jak i poparcie chłopów

⁵⁷ А. Л. Шемјакин, *op. cit.*, s. 237.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, s. 240–241.

⁶⁰ Cyt. za: Ibidem, s. 281.

⁶¹ Ibidem, s. 248–249.

⁶² Ibidem, s. 267.

⁶³ Н. П. Пашић, *Слога Србо-Хрвата*, ed. Ђ. Станковић, Београд 1995, s. 35. Taka zdecydowana krytyka kultury zachodniej, wielokrotnie podkreślana, stawia pytanie o szczerosc intencji Pašicia względem Chorwatów i Słoweńców w kontekście idei jugosłowiańskiej. Wszak Chorwaci i Słoweńcy związków z Zachodem nie ukrywali. Jeśli zatem Nikola Pašić wyznaczał granice cywilizacyjne – czyli najgłębsze – między Wschodem a Zachodem Europy, między prawosławiem a pozostałymi kultami chrześcijańskimi (przede wszystkim katolicyzmem, ale i protestantyzmem), to jego deklaracje o „trójjedynym narodzie” jugosłowiańskim nie brzmiały wiarygodnie.

do umocnienia władzy politycznej. Stosował retorykę i narzędzia polityczne dla nich zrozumiałe i w ich odczuciu sprawiedliwe. Choć nie było powszechnego prawa wyborczego, Skupstyna odzwierciedlała strukturę społeczną kraju i nie stała się – jak w wielu ówczesnych krajach – ekskluzywnym ciałem grupującym nieliczne elity urzędnicze i intelektualne, lecz była reprezentacją najliczniejszej warstwy społecznej, co *de facto* prowadziło do deformacji systemu przedstawicielskiego. Wobec przeważającej masy chłopskiej w kraju zmonopolizowanie władzy przez jedną partię, właśnie ją reprezentującą, było jakąś formą „dyktatury parlamentarnej”⁶⁴. Pozycja Pašicia w polityce serbskiej była niezachwiana, jednak przed wybuchem I wojny światowej, a w związku z sukcesami w I wojnie bałkańskiej w 1912 roku, armia serbska zaczęła zgłaszać otwarte pretensje „do politycznej przewagi w państwie”⁶⁵.

Tajemnica popularności Pašicia zastanawiała już współczesnych. Intelektualny „mózg” Partii Radykalnej, Pera Todorović, pisał, że Pašić „nigdy nie wie, czego chce ani czego nie chce. On chce wszystko i nic. On wydarzeniom nie wychodzi naprzeciw, on za nimi czałapie”⁶⁶. Zdaniem Vladimira Dvornikovicia Pašić reprezentował cechy serbskiego wieśniaka, który potrafi zdobywać ludzi, ale sam nigdy siebie nie odda bez reszty. Ponadto wśród serbskich chłopów było jakieś dziwne przekonanie, że Nikola Pašić przynosi szczęście (irracjonalność)⁶⁷. Jego długa, biała broda nadawała mu powagę mędrca (mystycyzm)⁶⁸. Niemniej pojawiały się również ostre opinie krytyczne wobec metod Pašicia. Zachodni intelektualiści przypisywali mu wszystkie właściwości bałkańskiej przeszłości, włączając w to moralną bezwzględność, „orientalną”, hajducką mentalność, nietolerancję dla prawdziwych talentów i polityczną familiarność⁶⁹. Przekonanie o wartości sprawy, o jaką walczył, wzmacniało jego subiektywizm, przez co często był grzeczny i uprzejmy, ale miało to jedynie „rozbroić przeciwnika”. Gdy dochodziło do rozstrzygnięć, był nieugięty, samowolny, bezwzględny, a silne utożsamianie się z przyjetą ideą ograniczało jego tolerancję dla opinii innych osób. Pašić obsesyjnie gromadził fakty jako dowody, ale nie dla nich samych. W jego systemie myślenia miały one sekundarne znaczenie, a primarne – idea i jej subiektywne przedstawienie, często złożone z obrazów i urywków myśli⁷⁰.

Pašić realizował typ przywództwa, jakiego wyglądały masy. Wyrażał rzeczywiste oczekiwania narodu mieszaniną swej wiedzy ogólnej i fachowej (inżynier), doświadczenia politycznego i umiejętnie stosowanej demagogii w sprawach społecznych. I chociaż dla jednych jego małomówność, skrytość były często irytujące, dla innych tkwiła w tym jakaś „mystyka władzy”, która odpowiadała na wyzwania wewnętrzne i zewnętrzne. W doborze słów, odpowiedzi i stosownych rozwiązań Pašić okazywał się wręcz mistrzem, bowiem wybitnie umiał połączyć własną przewagę intelektualną nad ogółem społeczeństwa i większością kolegów ze swojej partii z pochyleniem się nad troskami prostego

⁶⁴ W pierwszych wyborach po przewrocie majowym w 1903 roku Partia Radykalna uzyskała 75% głosów i 88 % (!) mandatów. O. Popović-Obrađović, op. cit., s. 226.

⁶⁵ Ibidem, s. 228.

⁶⁶ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига I, Београд 1929, s. 126.

⁶⁷ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, s. 880–882.

⁶⁸ Свјјић twierdził, że na Serbów największy wpływ mają wodzowie, w których zachowaniu jest jakaś tajemnica. J. Свјјић, op. cit., s. 377.

⁶⁹ I. Ванас, *Национално питање у Југославији*, Загреб 1995, s. 126.

⁷⁰ Ђ. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*, s. 318–319.

człowieka, oddając mu szacunek jako zbiorowemu bohaterowi („gunjac i opanak”). Jeśli Pašić nie mógł natychmiast poprawić materialnego losu chłopstwa, to starał się pokazać swoją politykę jako sprawiedliwą społecznie, a nie ekskluzywną, oraz przekonać chłopów, iż uwolnienie od Turcji zawdzięczają sile swojego ducha, stoicyzmowi, upartemu trwaniu i konserwatyzmowi, a teraz ich prawem i zobowiązaniem jest udział w budowie państwa. To bodaj najbardziej wyszukany element planu Pašicia, który doskonale znał wszystkie słabości i cnoty serbskiego społeczeństwa. Chciał chronić te wartości i włączyć je do budowy państwa⁷¹. Jak pisze D. Stanković, Pašić, prawie jakobińskimi metodami, z patriarchalnego serbskiego chłopca i robotnika, przedmiotu tyrańskiej niekiedy władzy urzędników i policji, uczynił prawdziwy podmiot polityki serbskiej⁷².

Problem niedorozwoju ekonomiczno-społecznego Serbii radykałowie próbowali rozwiązać programem ambicji terytorialnych oraz nacjonalizmu⁷³. W 1907 roku Pašić mówił, że Narodowa Partia Radykalna, w obliczu ataków z wielu stron, mogła je wytrzymać i ponieść tyle ofiar, ponieważ wierzyła i nadal wierzy, że tylko wolna, konstytucyjna i parlamentarna Serbia, potrzebna jest całemu Serbstwu, że „wobec charakteru naszego społeczeństwa, tylko tak urządzona Serbia mogła być centrum Serbstwa, mogła odgrywać rolę Piemontu”⁷⁴. W Królestwie SHS po 1918 roku Nikola Pašić, ze względu na swoje długoletnie doświadczenie polityczne, stał się mężem opatrnościowym dla młodego króla Aleksandra Karađiordiewicia. Wprawdzie nie został pierwszym premierem nowego państwa, ale król uznał, iż jego umiejętności należy przede wszystkim wykorzystać podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu po I wojnie światowej⁷⁵. Kluczowym jednak sukcesem, ale i przyczyną wielkiego konfliktu między Serbami a Chorwatami, było przeforsowanie przez Pašicia – już jako premiera – pierwszej konstytucji Królestwa SHS, tzw. widowańskiej. Konstytucja promowała silny centralizm, czemu przeciwstawiali się posłowie chorwaccy, już u progu istnienia nowego państwa zabiegający o jego decentralizację. Pašić na posiedzeniu parlamentu w maju 1921 roku przestrzegał przed tymi, którzy nie są zadowoleni z obecnej sytuacji i będą szukali sposobu, aby ją zmienić⁷⁶. Sprzeciwiając się osłabieniu ustawy konstytucyjnej i autonomizacji Chorwacji, uważał, że zgoda na żądania Chorwatów to kapitulacja wobec własnych racji. Za negatywny przykład braku w państwie silnej, centralnej władzy podawał słabość rządów w Polsce w XVIII wieku i w konsekwencji jej rozpad⁷⁷. Wskutek oporu Chorwatów głosowanie w dniu św. Wita, 28 czerwca 1919 roku odbyło się przy nieobecności aż 111 posłów: poparło konstytucję 223, a 35 było przeciw⁷⁸. Był to sukces Pašicia, jednak uchwalenie pierwszej konstytucji Królestwa SHS, państwa, które miało spełnić marzenia o wspólnocie Słowian południowych, przy tak wysokiej absencji posłów opozycji źle wróżyło jego stabilności, co następane lata jedynie potwierdziły.

⁷¹ Przemówienie Nikoli Pašicia w Smeredewie 9/21 marca 1889 r.: Ћ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 129.

⁷² Ibidem, s. 8.

⁷³ О. Поповић-Обрадовић, op. cit., s. 227.

⁷⁴ Ћ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига I, s. 42; M. S. Protić, *Serbian Radicalism 1881–1903. Political Thought and Practice*, „Balcanica”, XXXVIII, Beograd 2008, s. 179.

⁷⁵ A.N. Dragulich, *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, New York 1992, s. 37–38.

⁷⁶ Ћ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, књига II, s. 322.

⁷⁷ Ibidem, s. 328.

⁷⁸ Ibidem, s. 45. В. Казимировић, op. cit., књига II, s. 593.

Fenomen N. Pašicia wyrósł na gruncie procesów społecznych w Serbii. Powolne zmiany powodowały rozdźwięk między modernizacją polityczną a przemianami społecznymi, większy niż gdziekolwiek indziej. Wielki sukces serbskich chłopów, którzy swoją walką i mocnym, historycznym trwaniem doczekali się w 1830 roku własnego chłopskiego, socjalnego *de facto* państwa, determinował charakter życia politycznego nowoczesnej Serbii. Lud był przekonany, że osiągnięcie to zawdzięcza własnej sile, walce oraz prostym, tradycyjnym wartościom, które pozwoliły mu przetrwać turecką niewolę. Politycy stojący na czele państwa musieli zatem myśleć kategoriami chłopów i drobnomiejsczkowych mas, aby zachować polityczny wpływ. Nikola Pašić był przykładem takiego rozumienia serbskiej polityki i swojej w niej roli. Pozostawmy na drugim planie to, co współcześni zarzucali Pašiciowi – utrzymywanie się przy władzy dyktatorskimi metodami, a nawet brak wszelkich zasad⁷⁹. Istotne jest to, jak Pašić stał się przywódcą politycznym na tyle lat. On doskonale odczytywał z postawy szerokich mas, co w ich świadomości było istotne, co należy traktować jako fundament relacji między władzą a narodem. Naród nie chciał zmian w dotychczasowym życiu⁸⁰, a ścisły związek z ziemią i tradycją jej użytkowania uważał za oczywisty, efektywny, zrozumieli i Pašić to stanowisko szanował. W konsekwencji na przywództwo polityczne Nikoli Pašicia wywarły wpływ dążenia społeczne do zachowania stanu dotychczasowego, które on – wykształcony w Szwajcarii racjonalny umysł techniczny – uznał za fundament społeczno-politycznego ładu w Serbii, ładu wręcz cywilizacyjnego.

Bibliografia:

- Banac I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995.
 Cvijić J., *Balkansko Poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd 2011.
 Dragnich A. N., *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York 1978.
 Dragnich A. N., *Serbs and Croats. The Struggle in Yugoslavia*, New York 1992.
 Дворниковић В., *Карактерологија Југословена*, Београд 1939.
 Екмечић М., *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Нови Сад 2011.
 Екмечић М., *Стварање Југославије 1790–1918*, т. I–II, Београд 1989.
 Jelavich C. & B., *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*, Seattle–London, 1977.
 Јовановић С., *Влада Александра Обреновића*, књига I, Београд 1929.
 Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књига I–II, Београд 1990.
 Крестић П., *Кнез и краљ Милан у мемоаристици*, „Историјски часопис” 2007.
Metafore dr Zorana Đinđića, ed. B. Ljubenov, M. Rašić. S. Maksimović, Beograd 2004.
 Parusheva D., *Political elites in the Balkans, Nineteenth and Early Twentieth Century: Routes to Career*, „Études balkaniques” 2000, No 4.
 Пашић Н. П., *Слога Србо-Хрвата*, ed. Ћ. Станковић, Београд 1995.
 Pavlović S. K., *Serbia. The History behind the Name*, London 2002.
 Popović-Obradović O., *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX i XX veka*, Beograd 2008.

⁷⁹ В. Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, s. 881.

⁸⁰ Milorad Ekmečić potwierdza, iż do 1914 roku nie zakończyły się przeobrażenia na serbskiej wsi. М. Екмечић, *Стварање Југославије*, т. II, s. 59.

- Protić M. S., *Serbian Radicalism 1881–1903. Political Thought and Practice*, „Balcanica” XXXVIII, Beograd 2008.
- Rousek J.S., *Balkan Politics. International Relations in No Man’s Land*, Westport Connecticut 1971.
- Seaton-Watson H., *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, Cambridge 1945.
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Historia Słowian południowo-zachodnich*, Warszawa 1977.
- Станковић Ђ., *Никола Пашић и југословенске питање*, Београд 1985.
- Станковић Ђ., *Никола Пашић. Прилози за биографију*, Београд 2006.
- Станковић Ђ., *Сто говора Николе Пашића. Већтина говорништва државника*, књига I–II, Београд 2007.
- Stojanović D., *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratsva kod srpske elite početkom 20. veka*, [w:] *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. 3. Uloga Elita, ed. L. Perović, Beograd 2003.
- Стојановић Д., *Србија и демократија 1903–1914: историјска студија о „златом добу српске демократије”*, Београд 2003.
- Стојановић Д., *Уље на води: политика и друштво у модерној историји Србије*, [w:] Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, *Србија 1804–2004 – три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005.
- Столић А., *Српске политичке генерације (1788–1918)*, Београд 1998.
- Шемјакин А. Л., *Идеологија Николе Пашић. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008.
- Todošević P., *Krvava godina*, Beograd 1991.
- Tomasevich T., *Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia*, Stanford 1955.
- Вуковић-Бирчанин М., *Никола Пашић 1845–1926*, München 1978.

Mirosław Dymarski

Nikola Pašić (1845–1926) – Serbian Radical Conservatist

Summary

This article focuses on the figure and the political leadership of Nikola Pašić, the greatest Serbian politician and the leader of the National Radical Party. He had a significant impact on the politics of Serbia during the period of 40 years at the turn of the 20th and 21st century, as he repeatedly held the position of a minister and Prime Minister of Serbia, and subsequently, Prime Minister of the first Yugoslavia. Being a graduate of ETH Zurich, in politics, he represented extreme conservatism, which was essentially at odds with the name of the radical movement, headed by him. In politics, he proclaimed collectivism, rather than individualism. His political philosophy was based on the recognition of the special role of the Serbian peasantry as the creators of the Serbian state and the main political actors in the country. In foreign policy, in turn, he attributed a special role to Russia, a country with which he was hoping to create the Slavic Orthodox civilization.

Key words: Nikola Pašić, Serbia, the Balkans, political leadership, radicalism, conservatism